

La dinàmica de la petita explotació pagesa a la Galícia de l'antic règim*

per *Pegerto Saavedra*

Introducció

Totes les investigacions d'història rural que aspiren a ser globals acostumen a dedicar una gran atenció al problema de l'evolució de la petita explotació pagesa. Amb més raó ho fan les diverses monografies i els treballs que s'ocupen de la història rural de Galícia, on durant l'antic règim i fins fa poc temps l'activitat agro-pecuària es va desenvolupar, únicament, dins el marc de la petita explotació. Això no significa, però, que tots els camperols fossin iguals. La classe pagesa estava, en efecte, jerarquitzada, però les desigualtats no solament eren menors que a les grans planes cerealístiques (Castella, Picardia), sinó inferiors a les de les regions amb sistemes de tinença de la terra semblants al *foro* galleg o les d'aquelles on el gran *fermier* era desconegut (Alvèrnia, Bretanya). Simplificant, es pot afirmar que allò que caracteritzava la societat rural gallega —i la de les zones properes a Galícia— no era el fet que una part considerable dels pagesos no arribés al llindar de l'autosubsistència només, amb les terres que posseïa —tret força conegut a les societats rurals—, sinó que quasi bé no hi hagués camperols excedentaris o, com a mínim, no existissin, llevat de les zones de monoconreu vitícola, pagesos que produïssin essencialment per al mercat, en part perquè rendes i delmes, si es cobraven en espècie, serien suficients per abastar un mercat de reduïdes dimensions. Tot i que caldria establir algunes matisacions cronològiques i no oblidar que cap a l'any 1600 existia un grup ben definit de pagesos benestants que més tard va desaparèixer, podem convenir, per a una fase avançada de l'antic règim, amb el que cap al 1840 deia l'economista i historiador Manuel Colmerio: «*En Galícia se llama rico al labrador que coge pan para el año.*»

En aquest context, la importància del coneixement de la dinàmica de la petita explotació pagesa és òbvia. Que això sigui possible, és a dir, que es puguin esbrinar realment els mecanismes a través dels quals cada explotació es reproduïx, desapareix o es crea, és tota una altra cosa.

És ben sabut que aquest tipus «d'empreses» no acostuma a deixar comptabilitats, i diverses escriptures de protocols dels arxius de Galícia tampoc no permeten, perquè són imprecises, massa lluïments. Al proble-

* Comunicació presentada al X Congrés Internacional d'Història Econòmica, secció Estructures i Dinàmiques de les Explotacions Agràries (Lovaina, agost de 1990).

ma de les fonts se n'hi afegeixen d'altres, de tipus metodològic, com ara el d'esbrinar si els factors que expliquen els canvis agraris són endògens o exògens i, en relació amb això, la dificultat per arribar a formalitzar un model que reculli aquests canvis. Tenim una àmplia informació sobre processos de caràcter general, com ara l'evolució de la població, de la producció, dels conreus, de l'utilatge, de la renda i d'altres variables que permeten definir la conjuntura, però, tot i que el seu coneixement és bàsic, no resulta suficient a l'hora de resoldre tots els problemes que planteja la història de la petita explotació, una història que estudia un objecte molt concret i que, malgrat tot, ha de tenir en compte factors molt diversos per arribar a oferir explicacions satisfactòries (AYMARD 1983). A les planes següents intentarem d'abordar algunes d'aquestes qüestions, com la propietat i la possessió de la terra, la dimensió de les explotacions, el repartiment de la renda i la capacitat de la petita explotació per a renovar el sistema de conreus i les rotacions.

La propietat i la possessió de la terra

En general, els pagesos gallecs no eren propietaris de la terra que treballaven a canvi del pagament d'una renda, però sí que n'eren els possessors, ja que gaudien durant temps de l'usdefruit o «domini útil» d'aquesta i el podien transmetre en herència, vendre'l, intercanviar-lo o hipotecar-lo. Els càlculs que s'han fet a partir del *Catastro de Ensenada* (1749-1753) han permès de concloure que la propietat alodial del camperol, tot i que no era desconeguda i que podia arribar al 30% o al 40% de les terres en algunes comarques, es reduïa sovint als terrenys més dolents, molts d'ells guanyats al bosc per mitjà d'acotaments o de rompudes «clandestines», processos que van servir per a compensar en certa mesura la progressiva «expropiació» pagesa. Els percentatges mencionats fan referència a la superfície i no als conreadors: podia succeir sovint que un pagès tingués parcel·les pròpies, unes altres, en arrendament i la majoria en règim de *foro* (PÉREZ GARCÍA 1979), però era insòlit, o poc corrent, que un camperol no pagués cap tipus de renda per alguna terra cedida. És significatiu en aquest respecte que, al començament del segle XVIII, un *hidalgo* de Lugo mostrés la seva sorpresa perquè havia pogut adquirir encara l'explotació d'un pagès en dificultats, ja que «era maravilla conservarse hasta tan tarde en poder del labrador» (VILLARES 1988).

El factor clau per a explicar l'organització de la societat és la renda satisfeta pels conreadors, no la propietat alodial. Aquesta renda es pagava, fonamentalment, en concepte de *foro*, que era la fórmula de cessió emprada pels grans propietaris —monestirs, mitres episcopals, capítols i noblesa laica—, almenys des del segle XIII, per posar en explotació els

seus dominis, repartits entre una munió de camperols. El *foro*, que implica la divisió dels dominis entre el «directe» i «l'útil» i es caracteritza per la seva llarga durada, és força similar a altres contractes agraris que existien en l'antic règim a la corona d'Aragó, Alemanya, França, Itàlia, Anglaterra o Irlanda. Però si en alguns dels països esmentats aquesta mena de contracte agrari era menys comú que l'arrendament o la parceria, a Galícia el *foro* era la principal fórmula de cessió de la terra, i tant la bibliografia antiga com la més recent reconeixen que, a excepció de la província de Mondoñedo, les altres dues pràctiques agràries eren ben poc emprades (VILLARES 1982 i 1988).

Tot i l'evidència que el *foro*, per ell mateix, no explica ni l'origen ni la vigència generalitzada de la petita explotació, en l'estat actual de les investigacions no tenim una explicació global per a aquest fet. En qualsevol cas, aquest contracte aviat esdevingué per als propietaris un instrument molt útil per posar a conreu extensos patrimonis, sovint disseminats i fragmentats, característiques que el mateix *foro* va contribuir a accentuar. Però el contracte no fou del tot desfavorable per als camperols en comparació amb altres tipus de cessions agràries, ja que la generalització del sistema de *foros* explica que el pagès fos el possessor de la terra conreada i del bosc. Així doncs, si, com veurem més endavant, és difícil o fins i tot impossible d'esbrinar la manera com es repartia la terra entre els diferents propietaris o rendistes, és més fàcil, segons ha reiterat R. Villares, conèixer el repartiment social de la terra, és a dir, la distribució de l'usdefruit entre els diversos pagesos. Les dades del *Catastro de Ensenada* i les dels inventaris *post mortem* més precisos són concloents: dins de la pagesia hi ha una clara jerarquització, però les explotacions que a la Galícia interior, on els conreus descansen un any de cada dos, arriben a les 10 hectàrees són una excepció, com també ho són les que en el litoral i el pre-litoral, amb una agricultura més intensificada, assoleixen les 5 hectàrees. Coneixem amb força precisió com es repartia la superfície conreada entre les diverses explotacions al sud de la província de Lugo (és a dir, a la Galícia interior). Vegem-ho al quadre següent:

1. *Repartiment de la superfície conreada segons la dimensió de les explotacions a la Galícia interior (1753)*

<i>dimensió en ha</i>	<i>nombre d'explotacions</i>	<i>% d'explotacions</i>	<i>% ha</i>
fins a 1	205	43,6	8
d'1 a 5	201	42,8	45,9
de 5 a 10	50	10,6	27,1
més de 10	14	3	19
<i>total</i>	470	100	100

Font: R. VILLARES, *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Madrid 1982), p. 419, taula 1.

No cal ponderar la jerarquització de la pagesia, però, bo i tenint en compte la superfície que abasten les explotacions de més de 10 ha —el 19%—, aquestes són poc importants en una zona de rendiments mediocres (10-12 hl/ha) i que presenta unes detraccions que poden arribar, entre la renda i el delme, al 30/40% de la producció agrària. Cal afegir, també, que una part d'aquestes explotacions pertanyien a capellans i a *hidalgos*: aquests darrers tenien a càrrec seu un nombrós servei, amb la qual cosa els conreus de la casa amb prou feines si cobrien les necessitats del consum domèstic i les rendes havien de suplir-ne les mancances. En aquesta comarca l'explotació mitjana no sobrepassava les 2,67 ha, repartides en 32 parcel·les.

A mitjan segle XVIII a la Galícia occidental cada pagès treballava unes 1,5 ha, molt fragmentades. Les desigualtats entre la pagesia eren, en termes relatius, força notables, ja que hi havia un 10% dels camperols, amb explotacions al voltant de les 5 ha, que podien considerar-se excedentaris gràcies a l'acumulació de treball i a l'elevada productivitat per hectàrea conreada (14/16 hl/ha). Tot i que aquesta agricultura té algunes similituds amb la de Flandes, també són significatives les diferències, entre les quals destaquen el fet que en aquestes comarques de Galícia no es conreava més d'un terç de la superfície total i, en especial, l'abisme existent entre el grau d'urbanització —i, per tant, de comercialització de l'agricultura— dels Països Baixos i l'elevada ruralització de Galícia, on un màxim del 5% de la població era urbana. La reduïda dimensió mitjana de les explotacions feia que els excedents comercialitzables pel mateix pagès fossin migrats: per cada hectolitre de cereals que el conreador podia vendre, en teoria, els perceptors de rendes i delmes en disposaven de 4,5, la qual cosa significa que la part fonamental de la producció destinada al mercat era la que se sostreïa a la pagesia per via «compulsiva».

A la Galícia cantàbrica l'explotació mitjana oscil·lava, segons les comarques, d'una a tres hectàrees, però allà on era més extensa havia de suportar una sobrecàrrega més gran de rendes, i per aquest motiu el pagès es veia obligat a disposar, com a mínim, d'un parell de bous (encara que per ells hagués de pagar renda en cereal), per a produir blat, sègol i blat de moro suficients. Als inventaris de la zona consultats no figura cap explotació que doblí la superfície de la mitjana (SAAVEDRA 1985).

Encara que les explotacions fossin desiguals, no es pot afirmar que les més petites estiguessin subordinades a les més grans. El treball dels membres de la família, el d'algun criat i el sistema d'ajudes mútues o intercanvis de treball dins de la comunitat —que sens dubte beneficiaven els més rics— eren suficients per a dur a terme les diverses tasques que, a causa de la diversificació agrària, estaven repartides al llarg de l'any. La distribució de la ramaderia revela les mateixes desigualtats que la dimensió de les explotacions, però no hi ha grans aparells de treball, entre al-

tres raons perquè els estris agraris eren lleugers i elementals, i en els conreus no s'emprava l'arada de pala. El *Catastro de Ensenada* es va confeccionar en una fase avançada de l'antic règim, quan la situació al món rural havia tingut grans canvis. Cap a l'any 1600 les explotacions agràries tenien, en especial al litoral, més extensió (a voltes, el doble del 1750) i estaven menys parcel·lades, però eren també menys productives. Un grup destacat de pagesos excedentaris, que les fonts de protocols permeten documentar encara duant la primera meitat del segle XVII, va desaparèixer després (GELAVERT 1982; PEREZ GARCÍA 1982; SAAVEDRA 1985), de manera que l'evolució de la societat rural de Galícia es caracteritzà per la generalització i multiplicació de la petita explotació, capaç de generar tan sols excedents «compulsius» a través de la renda i dels delmes (EIRAS ROEL 1973). En aquestes circumstàncies, la renda dels *foros*, per poc onerosa que fos (a vegades menys del 10% de la producció agrària, quan els conreus es transformaren i el contracte de *foro* no s'actualitzà), resultava sempre molt feixuga per a la collita d'uns pagesos que, fins i tot sense les detraccions, era insuficient per al consum familiar. La renda dels contractes agraris estava condicionada, sens dubte, per aquest fet.

L'economia pagesa basada en la petita explotació no hauria estat viable sense l'aprofitament del bosc, el veritable «suport del sistema agrari» galleg (BOUHIER 1979). La superfície conreada oscil·lava entre un terç i la desena part del total, de manera que, a totes les comarques, el sòl no cultivat de manera permanent era molt més extens que els conreus, els prats i les vinyes. Aparentment, el bosc es juxtaposava al conradís, però en realitat n'era una continuació, la condició indispensable per a la seva existència. A la Galícia interior el bestiar s'alimentava principalment al bosc, que proporcionava també una part de la collita de cereals (d'un quart a la meitat). Així, els llogarets envoltats de bosc eren considerats rics. A la Galícia litoral, aquest subministrava bàsicament l'adob necessari per a la intensificació de les rotacions agràries. Aquí tampoc no se'n descartava el conreu mitjançant el sistema d'artigar la terra, recurs emprat per tots els pagesos d'algunes parròquies de la Galícia cantàbrica, fins i tot aquells que disposaven d'explotacions més extenses, tant el 1600 com el 1800 (SAAVEDRA 1984). És fonamental tenir en compte el múltiple paper del bosc en l'economia pagesa gallega, perquè sols així es pot explicar tant la viabilitat de la petita explotació com la mateixa força de les comunitats rurals i, alhora, els condicionaments socials que van afectar les transformacions del sistema agrari.

La natura de les rendes satisfetes pels pagesos

De tot el que hem dit fins ara en podem deduir que ens trobem davant d'un medi rural on les explotacions són desiguals, encara que no tant com en altres llocs, i on no hi ha grans conreus. La pagesia presenta una certa homogeneïtat i la «burguesia agrària» —per emprar una expressió discutible— resulta inexistente, si no és que, de manera impròpia, qualifiquem com a tal els *hidalgos* i els capellans de poble, que eren, primer de tot, rendistes, *status* al qual aspiraven també els pagesos més afortunats. La societat rural gallega era un món de petits camperols i de perceptors de rendes (hi havia els grans perceptors, com els monestirs o la vella noblesa, i els petits, com els nombrosos *hidalgos*). El privilegiat ho era per cobrar *foros* o delmes, no per explotar 30 o 40 hectàrees. Així doncs, dues vies emergeixen cada cop amb més força com a canals d'extracció de l'excedent agrari: els delmes i la renda dels contractes de *foro* i altres de semblants. Prestacions de tipus «personal», importants encara el segle XVI —*luctuosas*, «vassallatges», «serveis», diversos—, o bé van desaparèixer o es van reduir a diner o, per iniciativa dels senyors, es van incorporar als contractes agraris i van canviar, doncs, la seva natura jurídica (SAAVEDRA 1985 i 1990). Si ens remetem a les dades que el *Catastro de Ensenada* proporciona per a cadascuna de les set províncies de Galícia, no hi ha dubte sobre la importància dels delmes i els *foros* davant la irrellevància que, ja avançat l'antic règim, tenien els «drets senyorials», és a dir, les càrregues satisfetes al senyor de la jurisdicció com a tal. Al quadre següent es mostra, expressat en percentatges, què comportava cada càrrega en les diverses províncies i a tot Galícia.

2. Percentatge que correspon a *foros*, *delmes*, *vot* i *primícia* i drets senyorials a Galícia a mitjan segle XVIII

<i>província</i>	<i>foros</i>	<i>delmes</i>	<i>vot primícia</i>	<i>drets senyorials</i>	<i>total</i>
Betanzos	53,7	40,6	4,1	1,6	100
La Corunya	53,8	41,6	3,1	1,5	100
Lugo	64,9	28,4	4,6	2,1	100
Mondoñedo	35,5	60,3	2,8	1,4	100
Orense	50,9	40,7	6,6	1,8	100
Santiago	55,3	38,3	5,4	1	100
Tuy	34,7	54,2	7,8	3,3	100
<i>Galícia</i>	53,3	39,5	5,5	1,7	100

Font: Archivo Histórico Nacional (Madrid), Hisenda, 7440 i 7441.

Malgrat que aquestes dades, tan sols aproximatives, demanen alguns comentaris de caràcter metodològic, sobre els quals no ens podem ara

aturar (que fan referència a la infravaloració del delme i a l'absència de les rendes dels arrendaments, contractes predominants a Mondoñedo), no deixen de ser contundents: *foros* i delmes constituïen més del 90% de les càrregues satisfetes pel camperol, sense que existís gaire distància entre un capítol i l'altre —si ens atenim a les dades de tot Galícia—, ja que si el delme suposava aproximadament el 10% de la producció agrària, la renda dels *foros* en representava el 13,5, tot i que aquesta detracció era 'més o menys onerosa segons les províncies (a Santiago s'emportava el 13% del producte brut agrari, però a Lugo arribava a un 22,5%). Es tracta, com s'ha dit, de xifres no del tot precises, que amaguen grans variacions, però que revelen, en determinats casos, el pes diferent —en termes absoluts— de la renda dels *foros*, d'acord amb les transformacions del sistema agrari, tema sobre el qual ha insistit en diferents treballs J. M. Pérez García.

El *foro* es presenta durant l'edat moderna com un contracte caracteritzat per la seva llarga durada i pel fet d'estipular la renda en una quantitat fixa de sègol o blat. Pocs *foros* eren proporcionals a la collita, excepte a les comarques vitícoles, i encara menys freqüents eren els que s'estipulaven en diner. La renda podia incloure, a més de les espècies principals, algun porc o alguna gallina, llard o prestacions típicament personals, com l'obligació de transportar la renda, la *luctuosa*, el lluïme..., símptomes clars que, a l'origen, i encara a començaments de l'edat moderna, aquesta figura jurídica era alguna cosa més que un contracte agrari «de particular a particular», és a dir, un mecanisme típicament senyorial d'extracció de l'excedent. Però el *foro*, segons ha assenyalat R. Villares (VILLARES 1988), va evolucionar fins a esdevenir un dret real. Aquest va ésser el gran èxit dels senyors: convertir en contractuals gairebé totes les prestacions, excepte el delme, que la pagesia havia de satisfer. Aquestes, pel fet d'ésser contractuals, eren inqüestionables o, com a mínim, no abolides, i després que la revolució liberal en confirmés la vigència, van sobreviure en molts casos fins a la dècada del 1920.

Al llarg del segle XVI es va tendir a estipular els contractes de *foro* per tres *voces* o generacions: el segle XVIII, per la vida de tres reis i 29 anys més; i a partir de 1763-1785 es van convertir, de fet, en perpetus, després que diverses disposicions reials prohibissin els *despojos* o desnonaments un cop finalitzat el termini del contracte. Aquesta solució fou el resultat de l'entramat d'interessos teixit entorn del *foro*. Al segle XVI individus que no eren conreadors directes, sinó «escuders», regidors, escriptors o clergues, van aconseguir que, per amistat o com a pagament de diversos favors, algunes institucions eclesiàstiques —en particular, els poderosos monestirs benedictins i del Cister— els cedissin diverses explotacions agràries mitjançant el contracte de *foro*; els beneficiaris *subforaban* o feien *foro de foro* dels béns que havien rebut, òbviament per una renda superior a l'estipulada en el primer contracte. Així es va for-

mar un grup de rendistes (la *hidalgúia* o petita noblesa) els interessos del qual depenia en part del manteniment del *statu quo*. La *hidalgúia* constitueix, en bona mesura, un grup intermedi, però —i això és fonamental— merament rendista (SAAVEDRA i VILLARES 1985). Els *hidalgos* i determinades comunitats pageses molt combatives van aconseguir del govern il·lustrat de Carles III que no els arrabassessin els béns de *foro* un cop acabat el contracte, o que aquest es transformés en arrendament o que se n'incrementés la renda (VILLARES 1989).

La flexibilitat del *foro* va permetre la formació d'una societat complexa, amb la *hidalgúia* «incrustada» entre el propietari i el conreador, realitat de la qual prové la denominació d'*hidalgúia* intermèdia (EIRAS ROEL 1973). En alguns casos el pagès pagava contribució a diversos rendistes per la mateixa explotació. Malgrat que les clàusules del *foro* eren molt explícites pel que fa a la prohibició d'alienar béns sense permís del rendista i a la divisió d'aquest entre possibles hereus, no n'hi havia cap —en particular, la segona— que es complís, de manera que els béns de *foro* eren objecte de transmissió hereditària segons les pràctiques de cada comarca: a través de la millora podien cedir-se, gairebé sencers, al primogènit o repartir-se de manera més o menys igualitària entre tots els germans, la qual cosa obligava a fer freqüents prorratges o reajustaments de rendes entre diversos detenedors de parcel·les de *foro* (SAAVEDRA 1989). Sigui com sigui, les vendes, les particions, els bescanvis, els canvis de mollons i altres estratègies emprades pels camperols —i que eren una forma de lluita sorda però eficaç— feien molt difícil que els rendistes, tot i tenir el recurs dels *apeos* (equivalents als *terriers*), poguessin controlar un patrimoni extremament fragmentat i dispers. La situació era més greu allà on persistien les rendes proporcionals —comarques vitícoles i zona nord—, ja que si el propietari era incapaç de reconèixer la seva parcel·la no podia exigir el pagament de la renda.

L'extensió del *subforo* (o superposició de dominis), la venda de rendes sobre parcel·les de *foro* i altres circumstàncies van anar embolicant tant la situació que cap al 1750 era perfectament normal que un pagès contribuís amb pensions —conceptuades totes com de *foro*— a mitja dotzena o més de rendistes. Una petita parcel·la podia estar gravada amb diverses rendes, i a voltes es produïen situacions tan laberíntiques que un rector d'una feligresa de les Ries Baixes exclamava que «*esto es un Flandes*» (PÉREZ GARCÍA 1979).

I tan «*Flandes*» com era!, car no és possible fer una distribució de la terra entre els diferents «propietaris», no tan sols per les diversitats jurídiques existents —terres alodials, en arrendament o en *foro*—, sinó pel fet que la mateixa terra contribuïa a diversos rendistes; això demostra que el més important no és tant la distribució de la terra entre els suposats «propietaris», sinó el repartiment de la renda entre els diversos concep-

tors (VILLARES 1982). Pel que fa al cas, i resumint molt, podem indicar que la renda de *foros* anava a parar, cap al 1750, en un 43,5%, a mans d'institucions eclesiàstiques, i en un 46,5% a les de la noblesa de títol i la *hidalguia*, mentre que el pes de «burguesia» era irrellevant. Però els eclesiàstics percebien el 90,5% dels delmes i quasi tots els vots i primícies, cosa que significava, com a mínim, les dues tercers parts de l'excedent agrari. Convé assenyalar, matisant una mica més, que per al clero secular —bisbes, capítols, capellans— els delmes eren fonamentals, i arribaven a representar les tres quartes parts dels seus ingressos. Per contra, les rendes de *foro* eren la part substancial, els dos terços de les percepcions dels grans monestirs, mentre que el terç restant corresponia als delmes; la noblesa de títol estava en una situació semblant. Els ingressos de la *hidalguia*, grup molt nombrós i escampat per tot el regne, estaven integrats per rendes de *foro* o assimilades (SAAVEDRA 1990b).

Com que el *foro* era un contracte de llarga durada —«perpetu» des de 1763-1785—, i amb la pensió fixa, l'estabilitat de la renda, en contrast amb el que succeïa a Castella o a França, era la norma. Hi havia contractes que no van tenir cap modificació des del final dels segle XVI, i monestirs i cases d'*hidalgos* que cobraven la mateixa quantitat de renda el 1800 que el 1700 (PÉREZ GARCÍA; VILLARES 1982). Això no vol dir que no es creessin rendes noves per apropiacions dels béns comunals o la venda de parcel·les que després serien donades en *foro* o arrendades pels seus compradors. La renda, això no obstant, s'estipulava en espècie, i és aquest tret que distingeix el *foro* d'altres contractes —no de tots— de llarga durada i que explica la solidesa, almenys fins al començament del segle XIX, de l'economia dels rendistes de Galícia.

Els ingressos de les institucions i persones que depenien de rendes de *foro* oscil·laven, doncs, en funció dels preus agraris. D'això es pot deduir que aquestes economies senyoriales es caracteritzaven per la rigidesa, ja que si bé podien aprofitar-se de l'estacionalitat dels preus, no en controlaven les fluctuacions de llarga durada ni podien, en lapses curts, incrementar les quantitats comercialitzades, ja que no els era possible de modificar els contractes. Cal afegir, a més, que aquestes economies, en particular les monàstiques, tenien unes despeses fixes molt elevades (consum ordinari, criats, almoines, compliments, obres de conservació) i, en definitiva, la racionalitat que guiava la gestió del seu patrimoni no els inclinava a augmentar-lo (els grans monestirs no van adquirir béns durant l'edat moderna) ni a guanyar més del que es podia els anys de crisi; per contra, les decisions econòmiques estaven molt mediatitzades per l'economia moral, i els rendistes procuraven perpetuar-se, primer de tot, en el seu paper «paternal» dins la societat. Les angoixes del començament del segle XIX els van portar a una racionalitat més propera al «capitalisme», però com que no van poder modificar els contractes agraris, la seva

capacitat de maniobra va ser molt escassa (PÉREZ GARCÍA 1979; VILLARES 1981; BURGO 1986; REY 1985; SAAVEDRA 1987).

En qualsevol cas, com que tota la riquesa, o una part fonamental, dels monestirs i dels nobles es basava en els rendes pagades per una munió de petites explotacions, l'economia pagesa i l'economia senyorial podien evolucionar de manera paral·lela. Si les explotacions pageses no tenien dificultats per a reproduir-se, podien pagar la renda més fàcilment i puntualment, i, com més explotacions, més possibles pagadors tenien. En moments molt crítics (1709 i següents, 1768 i següents) els rendistes havien d'acceptar endarreriments i condonar els deutes per a permetre la reproducció de les explotacions. No va ser en aquests anys, de preus altíssims, que els monestirs o els capítols van augmentar els ingressos reals. Resumint molt, podem dir que, des que durant la primera meitat del segle XVI es tornà a poblar el món rural, no semblen haver existit a Galícia fases en què s'hagi produït un abandonament significatiu d'explotacions (ni tan sols al llarg del segle XVI), cosa que va afavorir la ja esmentada solidesa de les economies rendistes. No resulta arriscat afirmar que durant l'antic règim es va produir a Galícia la consolidació dels rendistes, l'hegemonia social dels quals va ser indiscutible a tota la primera meitat del segle XIX, i la consolidació i multiplicació de la petita explotació. Les dificultats que van notar determinades economies senyorials al començament del segle XIX es deuen més a factors d'ordre polític que no pas a causes endògenes o a canvis econòmico-socials que haguessin provocat una contradicció aguda entre economia pagesa i economia rendista.

Si bé hem destacat que la renda dels contractes agraris s'estipulava en espècie, també podia cobrar-se en diners, tal com passava amb les prestacions decimals. Si les diverses quantitats que havien de ser lliurades en concepte de *foros*, arrendaments i delmes haguessin anat a parar a mans dels rendistes en espècie per a ser comercialitzades, una quarta part de la producció agrària (en alguns casos, molt més) hauria passat pel mercat, en un país on la població urbana no superava el 5% i l'exportació de cereals (i sí la importació al final del segle XVIII) no era habitual. Les coses, però, no van passar ben bé així. Els monestirs, la *hidalgúia* i els rectors de les parròquies s'inclinaven per la percepció de rendes i delmes en espècie, i per la seva comercialització posterior, bé que no necessàriament en mercats urbans. Però fins i tot en aquests casos cal matisar molt, ja que les quantitats de cereals que als «llibres de comptes» figuren com a «venudes» van ésser, en realitat, cobrades en diners. Les mitres episcopals, els capítols i la gran noblesa absentista solien arrendar les seves distintes rendes en una licitació oberta (EIRAS ROEL 1977 i 1982). Aquesta pràctica permetia que persones que en principi no eren rendistes tinguessin accés a l'excedent agrari, a la seva comercialització i, en definitiva,

a l'acumulació. No obstant això, al llarg dels segle XVIII s'observa el predomini creixent dels pagesos (individualment o associats) en el control de les subhastes de rendes de *foros* i delmes, que s'obtenien per licitació en partides molt petites. Aquest fet reflecteix, en el fons, no que hi hagués pagesos que acumulaven i comercialitzaven grans quantitats de cereals, sinó que, en definitiva, el pagès adquiria, a preus de «soldadura», les mateixes quantitats en espècie que havia de satisfer, que li eren imprescindibles per al seu propi consum (EIRAS ROEL 1977; SAAVEDRA 1985; BURGO 1986). Per tant, l'excedent agrari no existia físicament. Ara, que si el petit pagès adquiria del rendista o arrendatari les quantitats de cereal amb què els havia de pagar en concepte de *foros* i delmes, això significa que aquest camperol havia de passar pel mercat —ni que fos pel mercat de mà d'obra— per tal d'obtenir el numerari que li calia. Per tant, no és estrany que, alhora que augmentava el paper de la pagesia com a arrendatària de rendes de *foros* i delmes, creixés també el nombre de fires i mercats, que arribaren a duplicar-se al llarg del segle XVIII (GARCÍA LOMBARDEO 1973).

Les transformacions agràries en el marc de la petita explotació

El dinamisme de la petita explotació és, com ja s'havia vist, molt fàcil de constatar i molt difícil d'explicar de manera satisfactòria. Hi ha, però, alguns fets evidents, entre ells l'augment de la població (i, per tant, del nombre d'explotacions, ja que el creixement demogràfic té lloc sobre bases agràries), l'ampliació de l'espai conreat, la innovació i la intensificació de conreus, els canvis en l'estructura ramadera..., en definitiva, la profunda humanització dels paisatges agraris entre el principi del segle XVI i el final del XVIII. Sembla que, en el marc d'una agricultura d'autoconsum, les causes dels canvis han de ser d'ordre endogen i cal cercar-les en les relacions entre població i producció agrària, tema al qual es va dedicar el III Col·loqui de Metodologia Històrica Aplicada (organitzat el 1984 per A. Eiras Roel) i també una secció en el Congrés Internacional d'Història Econòmica del 1986 celebrat a Stuttgart. En el context d'una agricultura de petita explotació gairabé no mercantilitzada, creiem que no es pot discutir la dependència entre producció i població, i, de fet, les concordances comarcals d'ambdues variables són notables i s'estudien en la perspectiva de la llarga durada. Però aquesta dependència no és simple ni mecànica; ben al contrari, la seva complexitat es pot endevinar en la cronologia i la lentitud d'alguns canvis agraris. Diversos factors mediatitzaven la relació població/recursos agraris, entre els quals la vitalitat de la comunitat pagesa —molt notables a la Galícia interior—, que controlava l'aprofitament d'immenses superfícies de bosc; les pràctiques heredità-

ries, que, tot i ser flexibles, afavorien o destorbaven la creació de noves llars (l'aparició d'un nou veí no es produïa sense el consentiment de la comunitat i sense l'accés a una herència més gran o més petita); l'actitud dels rendistes, que adés facilitaven adés impedièn les rompudes i la introducció de nous conreus; la mateixa natura complexa de certes transformacions, que a voltes havien de produir-se en cadena i exigien temps per tal que el pagès pogués introduir els reajustaments necessaris a l'interior de l'explotació. Podem adduir algunes proves de tots aquests factors.

Entre el 1500 i el 1800 la població de Galícia es multiplicà, aproximadament, per cinc, i arribà a l'última data, a 1.500.000 habitants, 51 per km/m² (algunes comarques superaven els 100 i en altres entorn de 15). Aquest creixement demogràfic va anar acompanyat d'un procés de ruralització: a la dècada del 1590, quan Galícia arribava a 750.000 habitants, entre un 10% i un 12% de la població vivia en nuclis de més de 300 veïns, i, d'acord amb la tipologia de l'hàbitat gallec, podia considerar-se «urbana» (encara que sembli desconcertant). Ja hem indicat més amunt que, a mitjan segle XVIII, la població urbana s'aproximava al cinc per cent del total. Aquest creixement demogràfic no es va produir sense profundes transformacions agràries d'ordre quantitatiu i qualitatiu que, en general, semblen originades per la pressió de la població sobre els recursos, tot i que aquesta pressió no fos capaç de fer inoperants, a curt termini, els controls que ja hem mencionat; així, per citar un exemple, podien coexistir una gran extensió de bosc susceptible, en teoria, de convertir-lo en terra de conreu i, alhora, molta mà d'obra desocupada temporalment i l'emigració de força gent en edat de fundar una llar.

Des del final del segle XV el creixement de la població —facilitat pel buit provocat per una crisi de la baixa edat mitjana, que a Galícia arribà fins al 1480— es va sostenir gràcies a l'ocupació de terres abandonades i després a base de rompudes de bosc. I també, segons el nostre parer, mitjançant una certa intensificació agrària a les terres baixes, bo i conreant més mill, cereal que cap als anys 1580-1600 tenia una extraordinària importància en l'alimentació humana a les valls i al litoral (BOUHIER 1979; GELABERT 1982; SAAVEDRA 1985). El fet és que, al final del segle XVI, el sistema agrari i les densitats de població de Galícia diferien d'una comarca a l'altra en funció de la major o menor presència del mill. Aquest cereal era quasi desconegut a l'interior, i el sègol es conreava en règim d'any sí any no; al litoral i al pre-litoral l'alternança entre cereal d'hivern i mill era més o menys generalitzada, amb una possible collita de naps intercalada. Malgrat les diferències comarcals, el component silvícola-ramader de l'economia pagesa —davant la importància dels cereals— era, gràcies a l'abundància d'espai no conreat i de bestiar de tota mena sense estabular, més gran del que havia de ser més tard.

Aquest decisiu recurs silvícola-ramader de l'economia dels pagesos

de les terres baixes va reduir-se molt a causa de l'expansió del blat de moro, com va succeir també al País Basc (BILBAO i FERNÁNDEZ DE PINEDO 1984). Gràcies als treballs, absolutament fonamentals, de J. M. Pérez García (1981 i 1982) coneixem força bé la cronologia de l'expansió del blat de moro per a la Galícia occidental i els profunds canvis que va desencadenar. D'entrada, sorprèn una mica que el blat de moro, conreat a Astúries i al País Basc ja al final del segle XVI, no es generalitzés a Galícia fins a les darreries de la dècada del 1620 i que, a partir d'aquesta data, avancés amb una rapidesa endimoniada, perquè, a la dècada del 1650 i a les comarques pioneres, s'havia convertit en el principal cereal dels rebostos, i a finals del segle XVII havia provocat la desaparició del mill i havia reduït a un segon terme el blat i el sègol, cosa que alterà, doncs, les rotacions. Si el blat de moro va aparèixer com un recurs extern per tal de pal·liar els desajusts cíclics entre població i producció agrària, la generalització de la nova planta va permetre al pagès de gaudir d'una disponibilitat de cereals que abans no s'havia assolit mai. Han insistit sobre aquest aspecte A. Eiras Roel, J. M. Pérez García i H. Rodríguez Ferreiro, autors que seguim aquí. El dinamisme demogràfic posterior al 1640 va ser possible perquè les explotacions podien subdividir-se, tot i que això no era un procés mecànic, car una herència no donava lloc a una explotació viable si qui aspirava a establir-s'hi no tenia accés als béns comunals. La pagesia va reforçar la ja alta productivitat del blat de moro (a la qual s'afegia un important estalvi de llavor) augmentant la superfície regada i «domesticant» la cabana de bestiar boví, cada cop més reduïda en nombre i més subordinada a la producció de cereals. Malgrat que els conreadors del 1680 tenien menys caps de bestiar boví i de bestiar menut que els del 1600, podien disposar —gràcies a l'estabulació— de més adobs per a aplicar a conreus d'extensió menor que els dels seus avantpassats. Així doncs, a partir del 1640 a la Galícia occidental hom va assistir a una multiplicació de les explotacions pageses i a una ingent parcel·lació del sòl, a un canvi en l'estructura de la cabana ramadera i, en definitiva, a la reducció de l'element silvícola-ramader dins l'economia agropecuària, a causa, en part, de les rompudes que els veïns nouvinguts havien hagut de fer. El blat de moro va reforçar, així, la petita explotació i n'afavorí la multiplicació.

Però, tot i el caràcter espectacular dels efectes del nou cereal, no es van deixar sentir en el decurs d'una o dues generacions: el fre a les rotacions va abocar, al final del segle XVII, a una gens menyspreable emigració masculina, que va anar creixent al llarg del segle XVIII (cap a la meitat d'aquesta centúria, un jove de cada tres emigrava), i alhora el creixement agrari i demogràfic va anar perdent impuls i arribà fins i tot a estancar-se, cosa que obligà els pagesos a emprar recursos complementaris (indústria tèxtil rural, producció vitícola, emigració). Quan aquestes activitats de

complements resultaren insuficients o fracassaren —com en el cas del tèxtil—, el sistema agrari va tenir una nova transformació, mitjançant l'aprofitament més intens del blat de moro. Això sembla haver-se produït en algunes comarques del litoral occidental cap al 1870: les rotacions més o menys alambinades es van simplificar i feren pas al conreu continuat del blat de moro, amb pastures temporals com a segona collita. Així ho han apuntat A. Bouhier (1979) i J. M. Pérez García (1983), i ho demostra també una preciosa anotació en el llibre de comptes del priorat d'Almerez (del monestir de Sobrado), situat al *Finesterrae*: «*Persuadidos los labradores de que la escasez que padecen algunos años ha, proviene de la alternativa que hasta ahora han observado en la sementera del trigo y el maíz, este año [1786], y a imitación de la feligresías inmediatas, repitieron la sementera del maíz en varias heredades que correspondían a trigo.*»

Aquest nou impuls en la intensificació dels sistema agrari —que en el cas d'Almerez, per cert, no es consolidà— s'aconseguí mitjançant un adobament més intens, a costa d'aprofitar millor el bosc. En qualsevol cas, no hi ha dubte que, tal com es comprova a partir d'una observació de «llarga durada», el pagès aprofità els possibles avantatges del blat de moro en fases successives, a voltes molt separades cronològicament per períodes d'estancament.

Però el model de les Ries Baixes no és ni tan sols extrapolable a tot el litoral, i encara menys a tot Galícia. A la zona cantàbrica i les *mariñas* de Betanzos el blat de moro va progressar lentament des de 1640-1650, i a diverses comarques va necessitar més de cent anys per desplaçar el mill. Els canvis es van produir, doncs, amb una parsimònia notable, i el blat de moro transformà molt menys el sistema agrari. Al quadre següent es pot veure que, en termes percentuals, el nou cereal va avançar més entre el 1750 i el 1800 que no pas entre el 1695 i el 1750.

3. Estructura de la producció de cereals al priorat de Las Cascas (Mariñas) (xifres expressades en %)

<i>anys</i>	<i>blat</i>	<i>sègol</i>	<i>mill</i>	<i>blat de moro</i>
1648-1652	19,6	59,-	14,8	6,5
1695-1699	12,5	48,-	10,-	29,4
1750-1754	9,5	54,-	3,1	33,4
1795-1799	7,3	39,7	1,1	51,9

Font: Arxiu del Regne de Galícia (la Corunya), Monestirs, llibres 237 i 238.

A la Galícia interior el blat de moro va penetrar amb força dificultats, i allà on la seva implantació va adquirir una certa importància va ser degut fonamentalment a la crisi agrària del 1768 i dels anys següents, és a

dir, que van ser les dificultats agrícoles les que en van impulsar decididament el conreu. Així ho evidencien les xifres del quadre següent, referides a una vall de la província d'Orense.

4. *Estructura de la producció de cereals al priorat de Moldes (Ribeiro de Orense) (xifres expressades en %)*

<i>anys</i>	<i>blat</i>	<i>sègol</i>	<i>mill</i>	<i>blat de moro</i>
1740-1749	22,5	33,9	26,1	17,5
1750-1759	17,2	38,5	25,1	19,2
1760-1769	13,-	36,8	32,4	17,8
1770-1779	10,3	35,9	26,8	27,-
1780-1789	8,7	35,2	18,3	37,8
1790-1799	9,8	35,3	19,4	35,5
1800-1809	9,1	34,6	16,2	40,1
1810-1819	9,6	33,8	10,1	46,5

Font: Arxiu del Regne de Galícia (la Corunya), Monestirs, llibre 122.

A la Galícia interior, però, la crisi del final de la dècada del 1760, més que no pas impulsar el conreu del blat de moro, va forçar la pagesia a l'ús regular de les patates. Aquest tubercle era conegut, sens dubte, des de feia molt temps com a planta d'horta destinada als porcs. La fam del 1768 (o una mica anterior en determinades comarques) va obligar els pagesos, en particular els més pobres, a emprar-les com a aliment ordinari. Un cop vençuda la repugnància que en despertava el consum, les patates van possibilitar que, durant tres o quatre dècades, els pagesos de l'interior gaudissin d'unes reserves alimentàries abans desconegudes, fet del qual deriva l'augment, a voltes espectacular, de la població entre mitjan segle XVIII i 1830-1840 (entre un 30% i un 50%) (SAAVEDRA 1979 i 1985).

Malgrat això, una mirada a l'expansió i als efectes del conreu de les patates ens ha d'alertar contra les freqüents simplificacions o els mecanismes. Al caient del 1800, la seva importància era molt desigual a les diverses comarques de l'interior, tot i que —teòricament— hauria pogut generalitzar-se i ocupar senzillament l'any de descans de les terres que feien rotació en el sistema d'any sí i any no. La manca, en alguns casos, d'abob (fins que la pagesia va reordenar la superfície de la seva explotació atorgant més importància al prat); la resistència, al si de la comunitat pagesa i per part dels seus membres més benestants, a alterar les «servituds» col·lectives pel que fa a pastures i passos i l'oposició dels rendistes (a causa de l'escàs valor comercial de les patates, que a voltes ocupaven el terreny dels cereals o, com a mínim, consumien l'adob que els corresponia, i feien disminuir els preus del sègol) són alguns dels factors que expliquen la lenta progressió d'aquest tubercle, la generalització del qual

no es va produir fins als primers anys del segle xx, en circumstàncies ben diferents de les del final del segle xviii: a partir del 1900 l'economia pagesa va deixar de ser una «economia de renda», es va integrar en el mercat d'una manera abans insospitada i els canvis agraris van tenir ja poc a veure amb la pressió demogràfica (BOUHIÉ 1979; VILLARES 1982).

El procés d'expansió de les patates ens il·lustra també sobre el grau de flexibilitat dels mecanismes hereditaris: a la vella província de Lugo, una de les zones peninsulars pioneres en el conreu de la planta, estava molt arrelat un sistema hereditari (la «millora llarga») que tendia a mantenir indivís el patrimoni familiar. Malgrat això, entre el 1750 i el 1860 el nombre d'explotacions agràries va augmentar entorn d'un quaranta per cent. Tanmateix, no es pot dir que les pràctiques hereditàries fossin del tot inoperants: el nombre d'habitants augmentà, entre les mencionades dates, més que no pas el de fogars, de manera que a mitjan segle xix la mitjana d'individus per família era superior a 5, i fins i tot a 6 en alguns consistoris, a causa de la proliferació de grups familiars de caràcter extens, amb força celibataris d'ambdós sexes (els exclosos de la «millora») que vivien amb el primogènit. Les patates, doncs, no van alterar la composició dels grups domèstics, i malgrat que, en teoria, la seva productivitat va fer possible que una explotació agrària es fragmentés en dues, ni el sistema hereditari ni la mateixa comunitat pagesa que l'imposava —per restringir el nombre d'usufructuaris dels comunals— no ho varen consentir (SAAVEDRA 1989).

De tot el que hem dit fins ara, se'n pot deduir que la petita explotació pagesa va mostrar a la Galícia de l'antic règim una notable capacitat innovadora. Malgrat tot, les innovacions o els canvis que es van produir responien a una racionalitat peculiar, diferent de la de les agricultures molt mercantilitzades. Una bona prova d'això està en el fet que, si bé els conreus canviaven i els seu ritme s'intensificava, l'utilitatge agrari continuava sent bàsicament «medieval»; com a màxim, s'empraren més les eines de cavada, és a dir, els estris usats per l'home. Ni tan sols els pagesos més benestants tenien arada de pala. En un medi on sobrava treball humà, «l'economia de temps» comptava poc o gens (VILLARES 1974; PÉREZ GARCÍA 1988; SAAVEDRA 1988). En aquest aspecte, per a assistir a canvis qualitatius també cal esperar el 1900, que la producció s'orientà parcialment al mercat i l'emigració en massa va reduir la mà d'obra.

Tot i que la progressiva fragmentació i multiplicació de les explotacions va anar acompanyada d'un augment de la seva productivitat, també van fer que cada cop hi hagués més pagesos que no produïssin prou per a l'autoconsum i que es veiessin obligats a acudir a activitats complementàries, és a dir, al mercat. Si l'economia gallega va viure el segle xviii una creixent mercantilització i monetarització, aquesta no va ser deguda a l'abundància d'excedents agraris sinó més aviat a tot el contrari. Aquests

recursos complementaris van ser diversos segons les comarques; en algunes la producció tèxtil rural de fibres de lli va assolir una gran importància (CARMONA 1983; SAAVEDRA 1985). El tret més peculiar d'aquesta activitat en el cas de Galícia va ser el seu arrelament a les zones litorals, on hi havia una agricultura més intensificada i on fins i tot els pagesos més benestants de cada llogaret —com que els sobrava temps— s'hi van dedicar. Pel fet que quasi bé no hi havia pagesos excedentaris, no es va produir la tan coneguda divisió (*i.e.*, a Flandes) entre els camperols rics, del tot dedicats a la producció d'aliments, i els semijornalers, ocupats en el tèxtil. A la Galícia interior, on les terres es conreaven un any de cada dos, fins que les patates es van generalitzar, i on hi havia una ramaderia abundant i les famílies —en especial a Lugo— eren de grans dimensions, la indústria tèxtil va tenir una implantació menor (fins i tot després que es treballessin fibres importades). Això pot semblar estrany, ja que aquí les famílies tenien molt de temps lliure en funció dels ritmes agraris i de les mateixes dimensions dels grups domèstics. Però el recurs del pagès de l'interior al mercat es produïa, fonamentalment, a través de l'emigració estacional a les terres de cereals i vinya d'ambdues Castelles —emigració protagonitzada en particular pels celibataris que vivien amb el primogènit— i mitjançant la venda de bestiar gros i menut, més abundant —si es para esment en les mitjanes per explotació— i més orientat al mercat que en el litoral.

Finalment, en certes comarques properes a mercats urbans com Santiago, la Corunya o el Ferrol, la pagesia es va dedicar parcialment a la viticultura com a mitjà per a obtenir recursos en efectiu. La producció de vi era, en aquest context, una activitat complementària que el pagès no abandonava encara que els termes d'intercanvi li fossin, en aparença, desfavorables. Les xifres del quadre següent així ho demostren.

5. *Moviment dels índexs de producció i de preus dels cereals i del vi a Sant Martí do Porto (Mariñas de Betanzos)*

<i>anys</i>	<i>blat</i>	<i>producció</i>			<i>vi</i>	<i>blat</i>	<i>preus</i>	
		<i>sègol</i>	<i>blat de moro</i>	<i>vi</i>			<i>blat de moro</i>	<i>vi</i>
1730-1739	100	100	100	100	100	100	100	100
1740-1749	127	88	102	180	107	124	81	
1750-1759	124	70	143	126	152	160	120	
1760-1769	114	90	168	157	?	169	135	
1770-1779	167	65	142	147	200	208	136	
1780-1789	226	44	193	202	194	211	115	
1790-1799	168	26	177	121	252	273	141	
1800-1809	261	44	151	186	310	337	150	

Font: Arxiu del Regne de Galícia (la Corunya), Monestirs, llibre 123.

Els preus del vi es van anar quedant molt enrere respecte als dels cereals, però els índexs de producció eren al mateix nivell (l'ascens del blat compensava la caiguda del sègol). En una conjuntura tan desfavorable per al vi, el pagès en continuà produint en determinades parcel·les perquè, des del punt de vista del mercat, aquestes eren més rendables si es dedicaven al vi en comptes dels cereals, entre altres coses perquè —segons hem dit més amunt—, en circumstàncies normals, amb rendes i delmes n'hi havia prou per a cobrir la demanda de cereals, mentre que el mercat del vi no estava tan monopolitzat pels rendistes. Els il·lustrats gallecs del final del segle XVIII que van acusar d'ignorant el pagès que s'entestava a produir vi «*contra los votos de la naturaleza*» no semblen haver entès la racionalitat profunda d'aquest fet: el conreu vitícola era, per al petit camperol de les Mariñas de Betanzos, una activitat complementària, la manera menys desfavorable d'accedir a un mercat pel qual havia de passar necessàriament.

Traducció de Marta Jové

BIBLIOGRAFIA

- AYMARD, M., *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?*, «Annales», núm. 6 (París 1983).
- BARREIRO, B., *La jurisdicción de Xallas en el siglo XVIII. Población, sociedad y economía*. (Universidad de Santiago, 1973).
- BILBAO, L.M. / FERNÁNDEZ DE PINEDO, E., *La producción agrícola en el País Vasco, 1537-1850*, Eusko-Ikaskuntza, Sociedad de Estudios Vascos, núm. 2, 1984.
- BOUHIER, A., *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire* (La Roche-Sur-Yon, La Vendée 1979).
- BURGO LÓPEZ, C., *Un dominio monástico femenino en la Edad Moderna. El monasterio benedictino de san Payo de Antealtares*, tesi inèdita (Universidad de Santiago, 1986).
- CARMONA, X., *Producción textil rural e actividades marítimo pesqueiras na Galizia, 1750-1905*, tesi inèdita (Universidad de Santiago, 1983).
- EIRAS ROEL, A., *Régimen subforal e hidalguía intermediaria*, amb pròleg de QUINTANS, C., *El dominio del monasterio de San Martín Pinario* (Universidad de Santiago, 1972).
- EIRAS ROEL, A., *Tres problemas de historia rural*, amb pròleg de RODRÍGUEZ FERREIRO, H., *La tierra de Trasdeza* (Universidad de Santiago, 1973).

- EIRAS ROEL, A., *Evolución del producto decimal en Galicia a fines del Antiguo Régimen. Primeras series diezmales*. «Las Fuentes y los Métodos», núm. 15 (Universidad de Santiago, 1977).
- EIRAS ROEL, A., *Dîme et mouvement du produit agricole en Galicé, 1600-1800*, dins de GOY, J. et LE ROY LADURIE, E., *Les prestations paysannes* (París 1982).
- EIRAS ROEL, A., *Producción y precios agrícolas en la Galicia atlántica en los siglos XVII y XVIII. Un intento de aproximación a la coyuntura agraria*, Congreso de Historia Rural, siglos XV al XIX (Madrid 1984).
- EIRAS ROEL, A., *Agricultura y población en la Galicia moderna, siglos XVI-XVIII*, dins de les *Segundas Xornadas de Historia de Galicia* (Orense 1986).
- EIRAS ROEL, A., *Production agricole et croissance démographique en Espagne, XVI-XVIIIe siècles*, dins FAUVE-CHAMOUX, A. (ed.), *Evolution agraire et croissance démographique* (Lieja 1987).
- FERNÁNDEZ CORTIZO, C., *Galicia occidental a mediados del XVIII: crecimiento demográfico, economía agraria y sistema familiar* «Revista de Estudios Provinciais» (Pontevedra 1988).
- GARCÍA LOMBARDERO, J., *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen* (Madrid 1973).
- GELABERT, J. E., *Santiago y la tierra de Santiago de 1500 a 1640* (La Corunya, Sada, 1982).
- HUETZ DE LEMPS, A., *Vignobles et vins du Nor-Ouest de l'Espagne* (Bordeus 1967).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *Un modelo de sociedad rural de Antiguo Régimen en la Galicia costera* (Santiago 1979).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *Aproximación al estudio de la penetración en Galicia*, dins EIRAS ROEL, A. et alii, *La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos* (Universidad de Santiago, 1981).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *Niveles y transformaciones de la ganadería de Galicia en el siglo XVII*, «Cuadernos de Estudios Gallegos», núm. 33 (1982).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *La agricultura gallega y sus rendimientos. Un estudio evolutivo, 1750-1850*, «Anales de la Universidad de Alicante», núm. 3 (1983).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *Demografía cualitativa y coyuntura agraria. Análisis de interdependencias a partir del ejemplo gallego del Salnés, 1600-1700*, «Pedralbes», núm. 6 (Barcelona 1986).
- PÉREZ GARCÍA, J. M., *Transformaciones agrarias y utillaje agrícola. Análisis de interrelaciones*, dins BAULANT, M. et alii (eds.), *Inventaires décès et ventes de meubles* (Lovaina, La-Neuve 1988).
- REY CASTELAO, O., *Aproximación a la historia rural de la comarca de la Ulla, siglos XVII-XVIII* (Universidad de Santiago, 1981).
- REY CASTELAO, O., *La renta del Voto de Santiago y las instituciones jacobeanas*, «Compostellanum», núm. 30 (1985).

- RODRÍGUEZ FERREIRO, H., *Economía y población rural en la Galicia atlántica. La jurisdicción del Morrazo en los siglos XVII y XVIII*, tesi inèdita (Santiago de Compostela, 1982).
- RODRÍGUEZ GALDO, M. X. / DOPICO, F., *Novos cultivos e agricultura tradicional a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX*, «Revista Galega de Estudos Agrarios», núm. 3 (1980).
- SAAVEDRA, P., *Economía rural antigua en la montaña lucense. El Consejo de Burón* (Universidad de Santiago, 1979).
- SAAVEDRA, P., *Los montes abiertos y los concejos rurales en Galicia en los siglos XVI-XVIII: aproximación a un problema*, «Cuadernos de Estudios Gallegos», núm. 33 (1982).
- SAAVEDRA, P., *Evolución de una agricultura de autoconsumo a través de los inventarios «post mortem»: la Galicia cantábrica, 1600-1800*, La Documentación Notarial y la Historia (Salamanca-Universidad de Santiago 1984).
- SAAVEDRA, P., *Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1480-1840* (Madrid, Xunta de Galicia, 1985).
- SAAVEDRA, P., *La economía del monasterio de Carracedo, 1700-1834*, «Stvdia Historica», núm. 5 (1987).
- SAAVEDRA, P., *Transformation des cultures, travaux agricoles et stagnation technique dans la Galice cantabrique et intérieure, 1550-1830*, dins BAULANT, M. et alii, *Inventaires après décès...* (Lovaina, La Neuve, 1988).
- SAAVEDRA, P., *Casa y comunidad en la Galicia interior, 1750-1860*, dins BERMEJO, J. C. (coord.), *Parentesco, familia y matrimonio en la historia de Galicia* (Santiago 1989).
- SAAVEDRA, P., *Sobre las transformaciones del sistema agrario de la Galicia del Antiguo Régimen*, Paysages et Sociétés (Poitiers 1990) (a).
- SAAVEDRA, P., *Contribución al estudio del régimen señorial gallego*, inèdit (1990) (b).
- SAAVEDRA, P. / VILLARES, R., *Galicia en el Antiguo Régimen. La naturaleza de una sociedad tradicional*, dins FERNÁNDEZ, R. (eds.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a P. Vilar* (Barcelona 1985).
- VILLARES, R., *El instrumental agrícola en la comarca de Santiago a fines del siglo XVII y principios del XVIII*. «Cuadernos de Estudios Gallegos», núm. 29 (1974).
- VILLARES, R., *La economía del clero regular gallego ante la desamortización*, «Cuadernos de Estudios Gallegos», núm. 32 (1981).
- VILLARES, R., *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Madrid 1982).
- VILLARES, R., *Los foros de Galicia. Algunos problemas y comparaciones. Galicia, Portugal y Valencia*. «Ler Historia», núm. 12 (1988).
- VILLARES, R., *Carlos III y la temporalidad del foro*, dins *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII* (Madrid 1989).